

פתיחה לפרק שלישי: דין תעניות על שאר צרות

רקע

פרקים ראשון ושני עוסקים בדיני תעניות גשמים, ובהם פירוט רב על סדר התעניות, חומרתן וסדר התפילה בהן. פרק שלישי מאריך בצרות נוספות שמתענים עליהם, אבל אינו מגדיר בצורה ברורה את דיני התענית. הראשונים נחלקו בדין זה.

מקורות

- א. יח:--יט. משנה
- ב. רש"י יח: ד"ה אבל צמחים ששנו
תוס' ד"ה מתריעין
ריטב"א ד"ה האמור ברביעה ראשונה
ר"ן ז: באלפס ד"ה סדר, והאי; ו. באלפס ד"ה ויש שלמדו
רמב"ם הל' תעניות פ"א הל' א-ד, ח; פ"ב הל' א-ב; פ"ג הל' א-ז, יא; פ"ד הל' א
ג. יד.-יד: "בשני דר' יהודה נשיאה הוה צערא... מפני שיצא זמנה של רביעה"
ר"ן ה. באלפס סוד"ה קא, "רבי יהודה נשיאה גזר תליסר תעניתא..."

ריטב"א ד"ה האמור ברביעה ראשונה

האמור ברביעה ראשונה אבל צמחים ששינו מתריעין עליהן מיד. דעת הראב"ד ז"ל שכל מקום ששינו מתריעים סתם היינו התרעה בשופר בלא תענית, ולפי דעתו אין בשינוי הצמחים לקותא גדולה שיבא ממנה מכת רעב אלא שהתבואה נפסדת קצת עד כעין מכת בצורת ודי שיתריעו עליה בשופר, ויש סעד לדבריו ממה שאמרו שאם פסקו בין גשם לגשם ארבעים יום שמתריעים עליהם מיד, ואילו היתה ההתרעה בתענית היאך אפשר שיחמירו בזה שאינה אלא מכת בצורת יותר משלא ירדו הגשמים כל עיקר שהיא מכת רעב של מהומה, דאילו מכת בצורת קלה ממכת רעב שהרי מקצתן רעבים ומקצתן שבעים ומצינו מחמירין יותר על הפסד קצת התבואה יותר ממה שאנו מחמירין על הפסד כולם, וכן כשירדו לצמחים ולא לאילן או לאילן ולא לצמחים ששינו מתריעין עליהן מיד, ואם ההתרעה היא התרעה בתענית היאך נחמיר בזה שירדו למקצתן מהיכא שלא ירדו כל עיקר, אלא ודאי מתני' להקל שאין לנו סדר תעניות אלא על שלא ירדו גשמים כלל ברביעה ראשונה, אבל באלו שבמשנתנו מתריעין בשופר בלבד, וכן בכל מקום שלא שנינו בו אלא מתריעים התרעה בלא תענית היא.

ואין שיטה זו נכונה כלל מכמה טעמים, חדא שאם בא התנא להקל על אלו דסגי להו בהתרעה לא היה לו לתפוס לשון זה, אלא כך היה לו לומר אבל צמחים ששינו מתריעים עליהם בלבד, ועוד שלא מצינו התרעה אלא על סדר ברכות שהן בתעניות ואם בא התנא לחדש התרעה אחרת היה לו לפרש, ועוד דבפירקין דלעיל (י"ב ב') קתני התרעה לחומרא ולבסוף בקשת רחמים, ואמר שאינם אלא באחרונות ולא בתעניות הראשונות ואמצעיות, שאינה אלא בשעה שהצרה דוחקת, ועכשיו בא לדונה בקולא שתהא בדברים אלו הקלים שאינם ראויין לתענית, ועוד שהרי על מה שאמרו

במשנתנו שמתריעין אמרו בברייתא (י"ט ב') התרעה שלהם שני וחמישי [ואין שני וחמישי] אלא לתענית, ועוד שודאי שינוני] הצמחים בחסרון הגשמים מורה הוא על הפסד התבואות לגמרי ומביא לידי רעב כעצירת גשמים, ולא אמר התנא מכת בצורת אלא כשפסקו גשמים בין גשם לגשם (על) [אבל] זו מכת רעב חשיב ליה.

לכך מפרש רבינו הגדול ז"ל שכל מקום ששינוי התרעה סתם אינו אלא התרעה ע"י תענית כז' אחרונות, ובלבד בהתרעה שהיא בשופר ולאפוקי התרעה שאמרו על עיר שהקיפוה גוים לית בה תענית דהא מתריעים בשבת קתני ובשבת ליכא תענית, וההיא לא קשיא לן משום דהתם התרעה וצעקה בפה וכדאמרינן עלה בפירקין דלעיל (י"ד א') ואי בשופרות שופרות בשבת מי איכא.

ועכשיו עולה משנתנו יפה, סדר תעניות אלו האמור שלא התריעו בהן עד האחרונות ברביעה הראשונה, כי אע"פ שכיון שהגיע מרחשון בא זמן הגשמים אין השעה עוברת להיות צרה דחוקה, וגם אין לראות נפשנו בגזירת שמים שדרך רביעה להתאחר קצת עד ז' אחרונות שעוברת זמנה של רביעה לגמרי, ולפיכך לא נחמיר בתעניות להתריע עד אותה שעה כי ההתרעה סוף בקשת רחמים כמו שכתוב בתורה וכי תבואו מלחמה בארצכם וכו', אבל אחר שצמחו הצמחים והגיע הרביעה האחרת שהיא לגדלם ולהולידם לצמחים ונמנעו (הצמחים) [הגשמים] עד שהתחילו הצמחים לשנות, זה סוף צרה ושעה עוברת להפסדם ולפיכך מתריעין עליהם מיד כדין ז' אחרונות וכל חומרותיו ותפלותיו, כי תחלתה של זו כסופה של עצירת גשמים ברביעה הראשונה, וכן מפורש בירושלמי כי פעמים שבג' הראשונות גוזרין כז' אחרונות בכל חומרותיו, ואמרו (פ"א ה"ה) על דין עוברות ומניקות שאין מתעניין בראשונות, אמר רב שמואל בר רב יצחק נראין דברים כשגזרו כבר שלא להפסיק מבעוד יום אבל אם גזרו מיד להפסיק מבעוד יום עוברות ומניקות מתענות בהם, ואיתא בצמחים ששינו, אי נמי על שאר צרות דחוקות שבפרק זה.

וכן כשפסקו גשמים בין גשם לגשם מ' יום, אע"פ שזו מכת בצורת כלומר מכה המביאה לידי בצורת כמו שאמרו בגמ' ואינה רעה כ"כ כרעתה של עצירת גשמים, מ"מ ראוי להחמיר בתחלתה משני טעמים, האחד כי כיון שעברו מ' יום [מ]ירידת רביעה ראשונה לא סגיא שלא יגיע זמן רביעה אפילה שהיא ראויה לשבע תעניות החמורות, והיא שעה עוברת, אלא שהוצרך התנא ללמדנו שלא נאמר אע"פ שהזמן עובר כיון שכבר ירדו גשמים שוב אין כאן גזירה ורעה הראויה להתרעה שאין בזה מהומת רעב, קמ"ל שאע"פ כן ראוי להתענות עליה דגזירת שמים היא כיון שמביאה לידי בצורת, ועוד שלענין תענית והתרעה אין הולכין אחר ריבוי המכה וגודל הרעה, אלא אחר שינוי הטבע ממנהגו של עולם ומה שנראה בו מגזירת שמים של עונש עונותינו, וזהו כי כשיש עצירה בתחלת הרביעה אין זה ראיה לגזירת שמים כיון שדרך רביעה להתאחר עד האפילה, אבל כשירדו גשמים בתחלתה ואחר [כך] פסקו זה בודאי גזירת שמים, ולפיכך אפי' לא תגדל המכה בכך ראוי הוא להתענות בה מיד בהתרעה, וזה הטעם כשירדו לאילן ולא לצמחים כי אע"פ שאין המכה גדולה כמו שהיה כשלא ירדו לא לזה ולא לזה, ראיה היא שזו גזירת שמים באותו מין שלא ירדו גשמים וראוי להתריע עליה מיד כשעובר זמנה, סלקא דעתך אמינא אין חומר תענית אלא כשהמכה בשניהם קמ"ל.

הסבר הסוגיה

"סדר תעניות אלו האמור ברביעה ראשונה אבל צמחים ששנו מתריעין עליהן מיד וכן שפסקו גשמים בין גשם לגשם ארבעים יום מתריעין עליהן מפני שהיא מכת בצורת".
[משנה יח:]

המשנה מחלקת בין תעניות גשמים לבין תעניות על שאר צרות, שעל גשמים מתריעין רק בשבע תעניות אחרונות, ועל שאר צרות מתריעין מיד. משמע ממשנה זו שחומרת תעניות על שאר צרות כחומרת שבע תעניות אחרונות של גשמים, מתענים בהן גם בלילה, אסורים בחמישה עיניים, נועלים את החנויות, מתריעין בהן ומברכים בהן עשרים וארבע ברכות.

רש"י [ד"ה אבל צמחים ששנו] ותוס' [ד"ה מתריעין] סוברים כך, והם אומרים בפירוש "שכל חומר האחרונות נוהג בהן". הר"ן [נ. באלפס ד"ה ויש] מתייחס בפירוש לסדר הברכות ואומר "שעל כל צרות עושים כסדר משנתנו" ומוסיפים בתפילה שש ברכות.

הראב"ד [מובא בריטב"א ד"ה האמור ברביעה. עיין מאירי ד"ה והמשנה הראשונה, המביא את הראב"ד בניסוח אחר] התקשה במסקנה זו, שהרי במשנה נאמר שאם פסקו גשמים במשך ארבעים יום מתריעין עליהם מיד, והרי אי ירדת גשמים חמורה יותר מהפסקת גשמים, ומדוע דינן חמור יותר? מפרש הראב"ד שהצרות המוזכרות במשניות של הפרק מתחלקות לשתי קבוצות, צרות שנאמר עליהן "מתענין ומתריעין" - צרות חמורות, שמתענים עליהם מיד, ככל דיני שבע תעניות אחרונות, צרות שנאמר עליהם "מתריעין" בלבד, צרות אלו קלות, ומתריעין בהן ללא תענית.

הראשונים [רמב"ן (ד"ה ועל אלו מתריעין. מובא בחלק מהדפוסים בסוף פרק ראשון), ריטב"א (ד"ה רביעה ראשונה) ור"ן (ז: באלפס ד"ה והאי)] דוחים את שיטת הראב"ד, ומאמצים את שיטת רש"י ותוס', שעל כל הצרות המוזכרות בפרק מתענים ומתריעין. הר"ן מתרץ את שאלת הראב"ד, שהצרות שבפרק שלישי אינן בהכרח חמורות מאי ירדת גשמים, אבל מתריעין עליהם מיד "לפי שאין מתון לדבר כמו שיש מתון לגשמים הצריכים קודם הזריעה", איחור בירידת גשמים אינו הרסני, וניתן להמתין שירדו, אבל כאן לא ניתן להמתין, וזקוקים לתיקון מידי של הצרה. הריטב"א מתרץ תירוץ נוסף "שלענין תענית והתרעה אין הולכין אחר ריבוי המכה וגודל הרעה, אלא אחר שינוי הטבע ממנהגו של עולם ומה שנראה בו מגזירת שמים של עונש עונותינו", החיוב להתריע מיד נובע מיד ה' שנשלחה עלינו.

מהרמב"ם משמע שהוא חולק על כל הראשונים ומבין את דיני תעניות על שאר צרות בדרך שונה. הרמב"ם פותח את הלכות תעניות [פ"א ה"ד] בפתיחה כללית: "ומדברי סופרים להתענות על כל צרה שתבוא על הצבור עד שירוחמו מן השמים, ובימי התעניות האלו זועקין בתפלות ומתחננים ומריעין בחצוצרות בלבד", על כל צרה שבאה על הציבור, חייבים להתענות, לזעוק בתפילה, להתחנן ולהריע בחצוצרות. בהמשך הפרק [ה"ח] הרמב"ם מפרט את דיני התענית: "תעניות אלו שמתענין על הצרות אין מתענין בהן לא עוברות ולא מניקות ולא קטנים, ומותרין לאכול בלילה אע"פ שמתענין למחר חוץ מתעניות המטר כמו

שיתבאר", הרמב"ם כותב בצורה מפורשת שבכל התעניות אוכלים בלילה ומתענים ביום, ובתעניות גשמים בלבד מתענים גם בלילה. הרמב"ם מקדים את תעניות שאר צרות לתעניות גשמים, תעניות שאר צרות נידונות בפרק ב, ותעניות גשמים בפרק ג. הרמב"ם פותח את פרק ב [ה"א] בפסק: "אלו הן הצרות של צבור שמתענין ומתריעין עליהם, על הצרת שונאי ישראל לישראל, ועל החרב, ועל הדבר, ועל חיה רעה, ועל הארבה, ועל החסיל, ועל השדפון, ועל הירקון, ועל המפולת, ועל החלאים, ועל המזונות, ועל המטר". הרמב"ם ממשיך בדיני התענית: "כל עיר שיש בה צרה מכל אלו, אותה העיר מתענה ומתרעת עד שתעבור הצרה", משמע שמתענים לפני כללי התענית של פרק א, אוכלים בלילה ומתענים ביום, זועקים בתפילה, מתחננים ומריעין בחצוצרות.

תעניות גשמים נדחו לפרק ג, מפני ההלכות הייחודיות לתעניות אלו: "הגיע ראש חודש כסלו ולא ירדו גשמים בית דין גוזרין שלש תעניות על הצבור שני וחמישי ושני, ומותרין בהן לאכול ולשתות בלילה... עברו אלו ולא נענו בית דין גוזרין שלש תעניות אחרות על הצבור שני וחמישי ושני, ובשלש אלו אוכלין ושותין מבעוד יום כמו שעושין בצום כפור... עברו אלו ולא נענו בית דין גוזרין שבע תעניות אחרות על הצבור שני וחמישי ושני וחמישי ושני וחמישי ושני... ויתרות אלו, שבהן בלבד מתריעין ומתפללין ברחוב העיר, ומורידין זקן להוכיח לעם כדי שישובו מדרכם, ומוסיפין שש ברכות בתפלת שחרית ובתפלת מנחה ונמצאו מתפללין ארבע ועשרים ברכות, ונועלין את החנויות...". משמע שתענית בלילה וביום, חמישה עיניים, נעילת החנויות והוספת שש ברכות בתפילות היום, הם דינים ייחודיים לתעניות גשמים בלבד.

שיטת הרמב"ם עולה גם מהסברו לדין "שאינן תעניות ציבור בבבל" [פ"ג ה"א]: "כל תענית שגוזרין הצבור בחוצה לארץ אוכלים בה בלילה ודינה כדין שאר התעניות, שאין גוזרין על הצבור תענית כגון צום כפור אלא בארץ ישראל בלבד ובגלל המטר, ובאותן עשר תעניות שהן שלש אמצעיות ושבע אחרונות". אין תעניות ציבור בבבל, כיוון שגוזרים אותם על אי ירידת גשמים בארץ ישראל בלבד.

נראה לפרש שהרמב"ם סובר ש"מתריעין" אינו מלמד על חומרת התענית, שהרי לדעתו החיוב להריע מהתורה והחיוב להתענות רק מדרבנן. בתעניות הראשונות על הגשמים אין מתריעין, כיוון שכל התעניות יחידה אחת, ומספיק להריע בסוף.

הבית יוסף [סי' תרעה ס"ח ד"ה וכל. עיין גם לחם משנה הל' תעניות פ"ב ה"ז] מפרש את הרמב"ם בדרך אחרת. בסוף פרק ב פוסק הרמב"ם: "תבואה שצמחה ונמנע המטר והתחילו צמחין לייבש הרי אלו מתענין וזועקין עד שירדו גשמים...", הרמב"ם אינו כותב "מתריעין" אלא "זועקין" משמע שצועק בפה ולא בחצוצרה. מפרש הבית יוסף שכל "מתריעין" שנאמר בפרק הוא התרעה בפה ולא בחצוצרה. תעניות שאר צרות קלות מתעניות גשמים שאין מתריעין בהן בחצוצרה אלא בפה בלבד, לכן אין מתענים בהן לילה ויום, ואין בהן שאר חומרות תעניות גשמים.

מלשון הרמב"ם לא משמע כהסבר הבית יוסף, שהרי בכל הפרק נאמר "מתריעין", ורק בסופו נאמר "זועקין". כמו כן, הסברו של הבית יוסף קשה, שהרי החיוב להתריע

בחצוצרות מהתורה, ולהיכן נעלם חיוב זה בתעניות על שאר צרות. כמו כן, מפורש ברמב"ם [פ"א ה"ד]: "ומדברי סופרים להתענות על כל צרה שתבוא על הצבור עד שירוחמו מן השמים, ובימי התעניות האלו... מריעין בחצוצרות..."¹, משמע שעל כל הצרות צריכים להריע בחצוצרות.

אמנם צריך תלמוד מדוע הרמב"ם שינה לשונו בדין תעניות על תבואה שהתייבשה, הוא פוסק "מתעניין וזועקין" ולא "מתעניין ומריעין".

הגמ' בסוף פרק שני [יד:] מספרת שרבי יהודה נשיאה גזר שלש עשרה תעניות על הציבור, ורצה לגזור תעניות נוספות, אמר לו רבי אמי שאין גוזרים יותר משלש עשרה תעניות מפני שאין מטריחים את הציבור יותר מדאי. הגמ' דוחה את דברי רבי אמי, שרק תעניות גשמים מוגבלות לשלש עשרה תעניות, אבל בשאר צרות מתענים עד שתבטל הצרה.

הר"ן [ה. באלפס סוד"ה קא] מוכיח מגמ' זו, שאף שבשאר צרות מחמירים מיד את כל החומרות של שבע תעניות אחרות, גוזרים על פי הסדר של תעניות גשמים, שלש, שלש ושבע תעניות. הריטב"א [יד: ד"ה ותנ"ה כשאמרו שלש וכו'] חולק על הר"ן, ולדעתו הגזרה של רבי יהודה היתה על צרה שסכנתה אינה מידית, וניתן להמתין בה כבתעניות גשמים, בצרות שאין בהן יכולת המתנה גוזרים שני וחמישי עד שיענו. הרמב"ם [הל' תעניות פ"א ה"ה] חולק על שניהם וסובר שבתעניות על שאר צרות גוזרים שני, חמישי ושני עד שירוחמו.

סיכום

רוב הראשונים סוברים שתעניות על שאר צרות זהות לשבע תעניות אחרונות של גשמים, מתענים בהן בלילה וביום, אסורים בחמישה עינויים, נועלים את החנויות ומתפללים עשרים וארבע ברכות. הרמב"ם סובר שבכל תעניות ציבור חוץ מתעניות גשמים בארץ ישראל, מתענים ביום בלבד, אין בהן חמישה עינויים, אין נועלים את החנויות, ואין מתפללים עשרים וארבע ברכות. הראב"ד סובר שכל צרה שמתענים עליה דומה לשבע תעניות אחרונות של גשמים, יש צרות שאינן חמורות, ולכן אין מתענים עליהם אלא מתריעין בהן בלבד.